

В.А. Потульницький,
Національна академія оборони України
Г.В. Потульницький,
Київський національний лінгвістичний університет

РОЗУМІННЯ СТРАТЕГІЇ ЯК НАУКИ В ТВОРЧОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ АВСТРО-НІМЕЦЬКОЇ ШАХОВОЇ ШКОЛИ ВІЛЬГЕЛЬМА СТЕЙНІЦА І ЗІГБЕРТА ТАРРАША

Якщо Еммануїл Ласкер і Хосе-Рауль Капабланка сповідували традиційне, класичне розуміння шахів як гри східного лицарства, обстоювали засади втілення в шаховій стратегії її первісної природи – культури цього лицарства¹, їхні давні супротивники наприкінці XIX – у першій третині XX ст. створили і поширили альтернативне розуміння шахів, яке базувалось на тлумаченні шахової стратегії як науки. Творцями нової системи виступили представники австро-німецької шахової школи – перший чемпіон світу з шахів Вільгельм Стейніц (1836-1900) і багатолітній претендент на це звання Зігберт Тарраш (1863-1934). Перший з них заклав фундамент і вибудував засади розуміння шахової стратегії як науки; другий – збагатив цю стратегічну систему рядом фундаментальних положень і пристосував її до нових історичних умов XX ст.

У цій статті автори ставлять перед собою завдання дати відповідь на три питання:

1. Які особисті і соціальні фактори творців шахової стратегії як науки сприяли створенню ними такої стратегічної системи?

2. З якими історичними реаліями кінця XIX – початку XX ст. пов'язана поява розуміння стратегії шахів як науки, тобто які соціальні і суспільні світоглядні елементи лягли в основу цієї стратегії?

3. У чому полягає докорінна відмінність розуміння шахової стратегії як науки від традиційного тлумачення шахів як гри східного лицарства, тобто розуміння її стратегії як явища культури?

У статті послідовно аналізуватимуться стратегічні шахові системи обох засновників наукового підходу до шахів, а у висновках будуть дані відповіді на поставлені питання.

§1. Характеристика стратегічної системи Вільгельма Стейніца.

Перший чемпіон світу з шахів, видатний єврейський шахіст Вільгельм Стейніц (1836-1900) народився у гетто Праги, що на той час входила до Австро-Угорської монархії, у бідній сім'ї дрібного торгівця². Вже в 12-літньому віці він здобув славу доброго шахіста. Навчаючись у Віденському політехнічному інституті, Стейніц перебував під впливом німецької шахової школи – школи романтичних шахів, типовим представником якої був Адольф Андерсен. Переїхавши до Англії він познайомився з шахістами, яким був притаманний позиційний стиль гри. Серед них виділявся Говард Стаунтон. На основі поєднання німецького романтизму і англійського практицизму Стейніц і заснував нову систему, яка увійшла до історії шахів як стратегія маленьких переваг³. Така стратегія, за Стейніцем, мала базуватися на суто наукових методах і законах.

Систему В.Стейніца складають чотири елементи:

1. Виявлення і профілактика помилок в шаховій партії;
2. Розуміння законів рівноваги і наслідків її порушення;

¹ Див.: Потульницький В.А., Потульницький Г.В. Східні військово-ігрові елементи в стратегічних шахових системах Еммануїла Ласкера і Хосе-Рауля Капабланки: порівняльний аналіз // Українська орієнталістика: Зб. наук. праць викл. та студ. Ін-ту схід. мов Київ. нац. лінгв. ун-ту / Голов. ред. І.В. Срібняк. – К., 2006 – Вип.1. – С.179-185.

² Левидов М. Вильгельм Стейниц (Серия «Евреи в мировой культуре»). – Иерусалим, 1987. – Вип.4. – С.58.

³ Дудаков С. Евреи в шахматах. Вступительная статья // Левидов М. Вильгельм Стейниц. – Иерусалим, 1987. – С.22.

3. Стратегія накопичення маленьких переваг;
4. Атака як результат накопичення переваг.

Проаналізуємо всі чотири елементи детальніше.

1. Помилка і оцінка. Помилкою в шаховій партії В.Стейніц уважав неспроможність оцінити позицію на шаховій дошці і внаслідок цього розробити план гри⁴. Під оцінкою позиції він розумів точне врахування як найменших переваг, так і навіть незначних слабкостей. План гри, за Стейніцом, полягає в посиленні слабких місць противника. Цей абстрактний план конкретизується в кожній шаховій партії⁵.

2. У системі В.Стейніца важливе місце займає поняття «рівновага сил»⁶. На шаховій дошці трапляються такі положення, які характеризуються паритетом. Але це не мертва рівновага сторін, коли жодна з них не має ані переваг, ані слабкостей, внаслідок чого партія найчастіше закінчується нічийним результатом. Але не такий паритет мав на увазі Стейніц: рівновага сил у його розумінні – це те положення, в якому переваги і слабкості обох сторін взаємно компенсуються. Немає і не може бути, говорив Стейніц, такої геніальної атаки, яка могла б привести до перемоги при нічийній рівновазі⁷. Якщо ж подібні атаки траплялися в практичних партіях і приводили до перемоги, то це означало лише, що той, хто захищався, робив це не зовсім вдало, або ж початкове положення не було станом рівноваги, тобто від початку спостерігалось його порушення на користь того, хто атакує⁸.

3. Третій елемент, пов'язаний з теорією рівноваги – це стратегія маленьких переваг. Право на атаку потрібно заробити, твердив Вільгельм Стейніц. Це право на атаку не є результатом індивідуальної обдарованості гравця, а чітко окресленою об'єктивною величиною, яка в будь-якому випадку має враховуватися⁹. Право на атаку здобувається в результаті накопичення цілого ряду маленьких переваг.

4. Після накопичення певної маси хоча б незначних переваг слід атакувати. Коли ці переваги накопичено, гравець не тільки може, а мусить атакувати під загрозою втрати переваг¹⁰. Той, хто отримав позиційну перевагу, але внаслідок певних психологічних чи інших причин не наважився перейти в атаку, в 99 випадках зі 100 обов'язково програє.

Всі елементи системи Стейніца не ізольовані один від одного, а являють собою ланки єдиного цілого. Для використання своєї системи на практиці Стейніц рекомендував грати і вивчати не гамбітні, не відкриті дебюти, а саме закриті партії, оскільки, на його думку, вони створюють найбільш глибокі та цінні можливості для реалізації його складної системи на практиці¹¹.

§2. Суть шахової системи Зігберта Тарраша.

Видатний німецький гросмейстер Зігберт Тарраш (1862-1934) був одним з найвизначніших шахістів кінця XIX – початку XX ст. Дев'ять разів Тарраш виходив переможцем у міжнародних турнірах, звів уніцію матчі з Михайлом Чигоріним і Карлом Шлехтером (які також претендували на звання чемпіона світу, але програли чемпіонам – відповідно Вільгельму Стейніцу і Еммануїлу Ласкеру), а також виграв матч з переконливим результатом у чемпіона США гросмейстера Френка Маршалла. Двічі – у 1908 і 1916 рр., – Зігберт Тарраш грав матчі на звання чемпіона світу з Еммануїлом Ласкером і обидва рази йому поступився. Видатний шаховий теоретик, гросмейстер Тарраш був протягом майже півстолітньої історії європейських шахів наставником

⁴ Марусенко П.В. Лазарева Т.Ф. Чемпіони світу з шахів. – К., 1984. – С.22.

⁵ Левидов М. Указ. соч. – С.97.

⁶ Шахматы. Энциклопедический словарь. – Москва, 1990. – С.137.

⁷ Туров Б.И. Жемчужины шахматного творчества. – Москва, 1982. – С.33.

⁸ Левидов М. Указ. соч. – С.98.

⁹ Марусенко П.В. Лазарева Т.Ф. Вказ. праця. – С.26.

¹⁰ Шахматы. Энциклопедический словарь. – С.1137.

¹¹ Рети Р. Современный учебник шахматной игры. – Москва, 1981. – С.26.

усіх німецьких шахістів, як у добу кайзерівської Німеччини, так і в часи Веймарської республіки. При цьому слід відзначити, що Тарраш ніколи не залишався суто шаховим професіоналом, а довгі роки вів успішну лікарську практику.

Біографія Зігберта Тарраша була дещо схожою з біографією його багатолітнього суперника Еммануїла Ласкера. Як той, так інший закінчили німецький університет зі ступенем доктора. Обидва шахісти мали засоби для існування, достатні, аби не жити лише з шахів¹². Хоча до кінця днів Тарраш вів широку лікарську практику, в нього вистачало часу ще й на редагування шахових журналів. Був Тарраш також і шаховим літератором, навіть теоретиком шахової гри. У своєму багатолітньому суперництві з Еммануїлом Ласкером системі останнього, Тарраш протиставив оновлену ним систему маленьких переваг Вільгельма Стейніца. Цю систему Тарраш поклав в основу своєї шахової стратегії, доповнивши її власними теоретичними і практичними здобутками й положеннями.

Тарраш розвинув багато положень учення Стейніца, згрупувавши їх у дві складові: боротьба за шаховий простір і володіння ініціативою. Система Тарраша і складалася з двох елементів: 1) Стратегія боротьби за шаховий простір, або вчення про центр; 2) Стратегія боротьби за володіння ініціативою¹³. Розглянемо це докладніше.

1. Стратегія боротьби за шаховий простір, або вчення про центр, впливало з розуміння Таррашем співвідношення атаки і захисту. «Я переконався в тому, – писав Тарраш, – що надійний захист потребує набагато менше сил і енергії, ніж атака. Взагалі атака має шанс на успіх тільки тоді, коли позиція суперника вже ослаблена»¹⁴. Разом з тим Тарраш доводив, що в стратегії шахів атака і захист не рівноцінні: атака вже є перевагою, оскільки здійснює тиск на противника¹⁵. Тому розмін рівноцінних фігур, на думку Тарраша, тільки полегшує оборону. Саме тому Тарраш був переконаним прихильником активної стратегії, методичного захоплення простору і використання цього простору для бажаного перегрупування сил та підготовки рішучого наступу¹⁶.

В основу творчості Тарраша була покладена гра на захоплення простору, стратегія якої композиційно розроблялася вже в дебюті. Свої дебютні смаки, вибір конкретного варіанта він органічно пов'язував з боротьбою за ініціативу. «Кожне стиснене положення, – попереджав Тарраш, – несе в собі зародок загибелі»¹⁷. У таких позиціях, розвивав свою думку Тарраш, легше зробити помилку, ніж знайти правильний хід. Той, хто володіє центром, диктує весь характер гри. Добре все те, що сприяє здачі суперником центру. Взагалі метою дебютної перестрілки є захоплення центру¹⁸.

Запропонований Таррашем погляд на центр з часом став гнучкішим. З'явилися різноманітні побудови на зразок індійських або дебюту Реті, які вирізнялись фланговим розвитком слонів і т.зв. відстежування центру позиції суперника з метою його підриву і зруйнування¹⁹. Тарраш негативно ставився до дебюту Реті і новоіндійських побудов, називаючи їх антинауковими: «Можна переслідувати зовсім іншу стратегічну мету, поставивши з ніг на голову розвинуті мною принципи, і проголосити зворотнє правильним, – писав Тарраш. – Можна твердити: не слід мати жодного пішака в центрі, оскільки вони можуть бути атаковані і їх треба буде захищати. Нехай у суперника буде пішаковий центр, а я його атакуватиму. Я вважаю це вчення антинауковим»²⁰.

У стратегії захоплення центру Тарраш рекомендував вивчати королівський гамбіт і прийнятий ферзевий гамбіт, називаючи саме їх науковими. В стратегії гри чорними

¹² *Нейштадт Я.И.* Зигберт Тарраш. – Москва, 1983. – С.10-12.

¹³ *Dufresne J.* Kleines Luhrbuch des Schachspiels. – Leipzig, 1913. – S.146-148.

¹⁴ *Нейштадт Я.И.* Зигберт Тарраш. – С.149.

¹⁵ *Dufresne J.* Op. cit. – S.154, 257, 356.

¹⁶ *Нейштадт Я.И.* Указ. соч. – С.150.

¹⁷ *Dufresne J.* Op. cit. – S. 158.

¹⁸ *Нейштадт Я.И.* Указ. соч. – С.152.

¹⁹ *Рети Р.* Указ. соч. – С.159-164.

²⁰ *Нейштадт Я.И.* Указ. соч. – С.153.

Тарраш також рекомендував активні варіанти, спрямовані на утримання центру. До таких він зараховував відкритий варіант іспанської партії.

Свої поради шахістам щодо стратегії захоплення центру Тарраш досить часто викладав у коментарях до різноманітних партій. Методологічно він це робив у формі афоризмів на кшталт «кінь на краю дошки стоїть погано», або «хто володіє слонами, той володіє майбутнім»²¹. Ці вислови-поради мали переважно повчальний характер і були адресовані не шахістам-професіоналам, а аматорам шахової гри.

2. Стратегія боротьби за оволодіння ініціативою. Оскільки стратегія Тарраша була скерована на захоплення центру, а також на оволодіння ініціативою та її розвиток, стає зрозумілим значення, яке Тарраш надавав шаховому часу²². Теоретичні розробки і погляди Тарраша найкраще годилися до позицій динамічного характеру, де втрата часу обов'язково карається²³. Тому вони найбільш підходять шахістам зі швидкою реакцією, швидким мисленням, які схоплюють думку на льоту.

Вчення Тарраша про темп було тісно пов'язане з методичними рекомендаціями стосовно розробки табій з кращими ходами і пошуку нового, найшвидшого маневру в уже відомих табіях. «При послідовній грі попередньо виграний темп не зникає, а перетворюється у вигравш простору чи матеріалу. Щоразу або хоча б час від часу треба вести підрахунок темпів, які проглядаються на шахівниці. Я враховую при цьому тільки ті ходи, які розвивають позицію, а решту ігнорую»²⁴. Треба максимально використовувати шаховий час для розвитку власних сил. Перетворення виграного шахового часу в просторову або матеріальну перевагу, вважав Тарраш, може бути сформульоване як «закон збереження сили на 64 полях» (час дорівнює силі). Тарраш з властивою йому енергією відстоював тезу про т.зв. єдиний найкращий хід. «Я вважаю, – писав Тарраш, – вирази «грати на нічию», «грати на вигравш» абсолютно неприйнятними. Я розглядаю кожну позицію як завдання з пошуку кращого ходу»²⁵. Тарраш стверджував, що на 1. e4 є тільки один правильний хід – 1. ...- e5, а на 1. d4 – 1. ...- d5. Навіть Ласкер визнав рацію Тарраша у цьому питанні, поставивши його висновки в залежність від сили шахіста: «Чим об'єктивніша оцінка позиції, чим точніше розраховані варіанти, тим менший вибір кращого ходу».

Як ми бачимо, в її основних компонентах систему Тарраша можна розглядати як розвиток системи Стейніца, її адаптацію до перших десятиліть ХХ ст. До системи Стейніца Тарраш додав власні розробки з шахової теорії, такі як стратегія опанування центром, вчення про темп, стратегія володіння ініціативою, які можна вважати засадничими для розуміння шахів як науки. Саме у Тарраша позиційна гра набула свого завершеного вигляду. Він переконливо доводив односторонність деяких ідей Стейніца, зокрема твердження останнього про потенційну силу стиснених, проте позбавлених органічної слабкості позицій²⁶. Своїми аналізами Тарраш збагатив теорію багатьох дебютів. У цьому плані особливо цінні його дослідження стосовно іспанської партії та ферзевого гамбіту²⁷. На відміну від Стейніца Тарраш вільну гру фігурами ставив значно вище за можливість проводити облогу ізольованих пішаків. Йому належить теоретико-дослідницька робота про сукупність стратегічних правил і законів гри у мітельшпілі як окремій центральній стадії будь-якої шахової партії²⁸. Значним був внесок Тарраша і в теорію ендшпілю як заключної, вирішальної фази шахової партії.

Висновок. 1. Стратегія розуміння шахів як науки зародилась і утвердила себе в Європі не як історична, тобто не традиційна для шахів, ситуативна стратегія, наприкінці

²¹ Шахматы. Энциклопедический словарь. – С. 1167.

²² Тарраш З. 300 шахматных партий. Москва, 1988. – С.384-387, 407-411.

²³ Нейштадт Я.И. Указ. соч. – С.154.

²⁴ Там само. – С.155.

²⁵ Там само.

²⁶ Шахматы. Энциклопедический словарь. – С.1167.

²⁷ Tarrasch S. Der gegenwärtige Stand der wichtigsten Eröffnungen. – Berlin, 1919.

²⁸ Тарраш З. Что должен знать каждый о миттельшпиле. – Ленинград-Москва, 1932.

XIX – початку XX ст. Цю стратегію, яка склала гідну конкуренцію традиційному розумінню шахів як гри східного лицарства, можна вважати класичним європейським витвором, оскільки її творцями були представники австро-німецької шахової школи Вільгельм Стейніц і Зігберт Тарраш. Розроблена ними стратегія багато років складала і досі складає конкуренцію традиційним шахам, які виникли у давнину на Сході як гра східного лицарства. Система Стейніца виникла в результаті палкого прагнення хлопчика з бідної родини вийти в люди, довести, що він може досягти чогось значного, зробивши власний прорив у пануючому в світі антикварному розумінні шахів. Натомість стратегічна система Тарраша виникла і вдосконалювалася як схильність її творця – практикуючого лікаря – виявити й відстояти чіткі наукові закони шахової гри, в якій необхідні і діагноз, і точне лікування, і правильно виписані ліки.

2. Розуміння стратегії шахів як науки безпосередньо пов'язане з основними ідеологічними концепціями 1860-1870-х рр. Позитивізм, раціоналізм, рішуче заперечення інтуїції як фактора пізнання, тяжіння до суто об'єктивних суджень і оцінок – все це були риси, характерні для соціальної психоідеології епохи зрілого, впевненого у своїх силах розвинутого європейського капіталізму. Винайдена Стейніцем і доповнена та оформлена Таррашем теорія «нагромадження маленьких переваг» щонайкраще відповідала характеру розвитку імперіалізму найрозвинутіших європейських країн тієї епохи – Англії, Франції, Німеччини та Австрії. Саме так цей капіталізм і діяв, добиваючись ледь помітних, але досить вагомих переваг на різноманітних ділянках своєї активності, нехтуючи нехай ефектними, але тимчасовими зисками і реалізуючи у вирішальний момент ніби несподівану, але ретельно підготовлену зсередини, виграну комбінацію. У відповідності до цієї нової стратегії був розроблений і блискуче проведений в життя цілий ряд буржуазних революцій кінця XIX – початку XX ст., які прибрали з політичної карти світу Російську і Оттоманську імперії, аїстро-Угорську монархію, Другий Рейх і низку королівств.

3. Відмінність тлумачення шахової стратегії як науки від її розуміння як військової гри східного лицарства, тобто як явища культури, полягає, насамперед, у тому, що перше не є обмежене правилами, які лежать в основі другого розуміння. У розумінні шахів як явища культури правила мають вихідним пунктом виток шахової гри як гри саме східного лицарства, яке за лицарським кодексом честі мало будувати шахову партію з чітким дотриманням наперед обумовлених правил поєдинку і до них пристосовувати весь хід партії – від початку до кінця, не ділячи її на складові частини, зі своїми законами, баченнями і теоретичними узагальненнями. Натомість в основу розуміння стратегії шахів як науки була покладена сукупність знань про шахову гру, які охоплювали окрему теорію дебютів, котра розглядала найбільш доцільні плани розвитку шахових сил у початковій стадії партії, а також позиції, що виникали при переході до середини гри. У це розуміння була інтегрована і окрема теорія мітельшпілю, котра брала до уваги планування операцій на шаховій дошці, типові позиції, взаємодію шахових сил, типові тактичні прийоми і комбінації. Нарешті, стратегія розуміння шахової гри як науки включала до своєї системи і окрему теорію ендшпілю, у котрій розглядалися типові прийоми використання насамперед матеріальної, а також позиційної переваги, систематизувалися теоретичні суто ендшпільні позиції. Стратегія розуміння шахів як науки ґрунтувалась головним чином на розроблених її творцями правилах, де головним було шляхом своєрідної тактики нагромадження маленьких переваг в дебюті, зважування співвідношення сил і врахування у випереджуючому відображенні контрзаходів противника у мітельшпілі, спочатку змоглядно прорахувати, а потім і реально здобути перемогу.